

STARE CRKVE U OKOLICI ŠIBENIKA

Uvod

U posljednjih se nekoliko napisa ove serije, u kojima su razmatrane starokršćanske, predromaničke i ranoromaničke crkve u blizini Knina i Drniša, govorilo uglavnom o ostacima sakralnih građevina na području Šibenske biskupije koja je ustanovljena bulom pape Bonifacija VIII. 1. svibnja 1298. Iako se posvuda tvrdi da je Šibenik jedini samorodni hrvatski grad na jadranskoj obali, suvremena su istraživanja u tvrđavi svetog Mihovila, kao najstarijem dijelu grada, dokazala tragove života na prostoru utvrde u prapovijesno i antičko doba. Nije poznato jesu li Hrvati nakon svog dolaska zatekli ostatke neke starije utvrde, ali se pouzdano zna da je prvi povijesni izvor o tvrđavi i gradu isprava o potvrdi samostanskih zemalja i posjeda zadarskoj opatici Čiki koju je, "in Sibiniquo" 25.

Položaj crkava na satelitskom prikazu Šibenika i okolice: - 1. Stari Šematorij u Danilu Gornjem, 2. Sv. Lovre u Donjem Polju, 3. dvojne bazilike u Srimi, 4. Dedića punta u Bilicama, 5. Sv. Marija i Sv. Petar u Grebaštici, 6. Jadrtovac, 7. Šibenik (Sv. Mihovil i Sv. Frane), 8. Gospa od Milosti u Prvić Luci, 9. Skradin

OLD CHURCHES IN THE VICINITY OF ŠIBENIK

With the exception of some fragments of pre-Romanesque churches, there are no other traces of old churches in the old town of Šibenik, which was founded by Croatian settlers. However, many such churches, mostly early Christian ones, have been preserved in the vicinity of this town. Some of them were quite sizeable, which is an indication that this area was well populated in ancient times. As a specific feature of this region, it should be noted that these churches were usually built in rural rather than in urban communities, and this mostly close to farmhouse estates called "villas rusticas" which used to be the foundation of economy in these times. All other old churches situated in the Šibenik and Drniš area were administered by the Skradin Diocese, which is known to have existed in the 6th century, as confirmed by the fact that its representative attended the church conference in Salona. It is quite surprising that no traces or fragments of the early Christian cathedral were found in the town of Skradin. In fact, the only findings are some pre-Romanesque fragments with wickerwork pattern. They are believed to originate from the church allegedly built on the ruins of this cathedral, after it was razed to the ground during Avar-Slavic incursions.

prosinca 1066. izdao hrvatski kralj Petar Krešimir IV.

Šibenska biskupija danas u cijelosti pokriva prostor negdašnje Skradinske biskupije koja je vjerojatno postojala još u 5. st., iako za to nema

pouzdanih dokaza. Naime rimski je municipij Skardona (Scardona) pouzdano imao biskupa u 6. st. jer to spominju akti provincijalnoga crkvenog sinoda u Saloni 530 godine. No o razvoju kršćanstva na tom prostoru svjedoče i ostatci brojnih, često i velikih starokršćanskih crkava.

U ovom ćemo napisu pozornost posvetiti svim onim starim crkvama koje se nalaze u bližoj okolini Šibenika, što ujedno svjedoči kako je kraj uz ušće rijeke Krke bio dobro naseljen još od antičkih vremena.

Kratak povijesni pregled

U antici je prostor današnje Šibenske biskupije bio stiješnjen između dvaju velikih središta – kolonija (gradskih naselja) Zadra (Iader) i Salone. Na tom području nije bilo niti jednoga grada koji je imao status kolonije, već je bilo nekoliko municipija (gradića sa samoupravom) od kojih je po važnosti najznačajniji bio Skardona kao sjedište jednog od triju sudbenih područja rimske provincije Dalmacije.

Pojavu kršćanstva na širem području današnjega Šibenika valja razmotriti u sklopu širenja nove vjere u ostalim dijelovima provincije. Tu se kršćanska tradicija veže i uz apostolska vremena pa se na temelju citata iz vjerskih spisa vjerovalo da su apostoli Sv. Pavao i Sv. Luka propovijedali u Dalmaciji. Vjerojatno je Sv. Pavao propovijedao posredstvom svojih učenika jer se u *Drugoj poslanici Timoteju* navodi da je u Dalmaciju poslao Tita.

Teško je bilo što reći o djelovanju tih prvih kršćanski zajednica, ali je tada kršćanstvo bila isključivo gradska religija. Zamah širenju kršćanstva dali su krajem 3. st. crkveni misionari koji potiču osnivanje kršćanskih općina i uspostavljanje crkvene hijerarhije.

Znamo za velike progone kršćana krajem vladavine cara Dioklecijana (284.-305.). Čini se da su u Dalmaciji kršćani mučenički stradavali samo u Saloni kao glavnom gradu koji je bio i središte vjerskoga života, a i namjesnik je provincije jedini je imao pravo kažnjavanja smrću (*ius gladii*).

Nedugo potom car Konstantin I. Veliki (306.-337.) daje kršćanstvu punu slobodu, a pravi razvoj započinje nakon 380. kada ga car Teodozije (379.-395.) proglašava jedinom zakonitom državnom religijom. U 4. st. najveća je koncentracija vjerskog života u Saloni, ali i ostalim kolonijama Iader, Narona, Epidaurum (Cavtat), a možda i Senia (Senj). Tada se kršćanstvo vjerojatno proširilo i na municipije na prostoru današnje Šibenske biskupije: Scardona, Varvaria (Bribir), Burnum (Ivoševci), Municipium Magnum (Umljanovići) i Rider (Danilo), ali i druga veća naselja poput Colentuma (Murter) ili Promone (Tepljuh). O tome nema nikakvih tragova, ali su se vjernici, kao i drugdje, vjerojatno okupljali na molitvu u privatnim kućama ili posebno prilagođenim oratorijima. Na šibenskom je području jedini takav poznati slučaj oratorij u termal-

nom kompleksu u Danilu. Ali nova se vjera proširila i u seoska područja (*vicus* ili *pagus*) i na vile rustike kao gospodarske ili ladanjske građevine.

Rekli smo već da je vjerojatno u 5. st. Skardona postala biskupijom jer je u 6. st. jedan od sudionika crkvenog sabora skardonitanski biskup Konstantin. Tada su inače rijetki municipiji koji su sjedišta biskupije, ali Skardona je bila sudski konvent te veliko gospodarsko i prometno sjedište, a i nalazi se otprilike na pola puta između Jadera i Salone. Skardonitanski je biskup kao i svi ostali dalmatinski biskupi provincije bio pod jurisdikcijom salonitanskog metropolita.

Granice je antičke skardonitanske biskupije teško utvrditi, ali je na zapadu vjerojatno bila na istočnom rubu Vranskoga jezera, gdje su i današnje granice Šibenske biskupije i Zadarske nadbiskupije. Sjeverna je granica bila oko izvora Zrmanje i Krke i vjerojatno je išla prema sjeveroistoku, obuhvaćala dio Ravnih kotara te slijedila predrimsku etničku podjelu Liburna i Dalmata. Istočna je granica bila pokraj planine Promone, a u južni su dio ranokršćanske biskupije vjerojatno bili uključeni svi otoci od Murtera do Zlarina.

Vjeruje se da se nakon 476. i propasti Zapadnoga Rimskog Carstva vjerski život u Dalmaciji razvijao gotovo normalno. Istočni su Goti bili nositelji arijanstva, ali su ipak nastojali uspostaviti suživot sa zatečenim pučanstvom pa su štitili i "rimsko" svećenstvo. Ipak nakon bizantsko-gotskih ratova Dalmacija je 537. došla pod vlast Bizanta, a car je Justinijan I. Veliki (527.-565.) postao glavnim promicateljem kršćanske vjere. Uslijedio je pravi vjerski procvat u cijeloj Dalmaciji i tada je izgrađeno najviše ranokršćanskih crkava. Svetišta se grade na posjedima u blizini gradova, ruralnim naseljima i u utvrdama ili u njihovoj blizini. Kršćanstvo doživljava svoju kulminaciju i pokrštava svekoliko pučanstvo te nestaju gotovo svi tragovi poganstva.

Potrajalo je to do prvih avaro-slaven-skih provala u Dalmaciju početkom 7. st. Tada je poput mnogih drugih gradova potpuno srušena i Skardona, a vjerski je život zamro za nekoliko stoljeća. Ipak pokrštaivanjem Hrvata, koje je uglavnom završeno do 9. st., na širem se području osnivaju nove biskupije – Ninska (prvi spomen iz 879.), Kninska (10. st.) i Biogradska (1060.). Zna se da je za skradinskog biskupa na splitskom saboru 927. imenovan Grgur Ninski, ali nije sigurno je li tu biskupiju i preuzeo. Mnogo je vjerojatnije da je Skradinska biskupija obnovljena pošto su Mlečani 1125. temeljito porušili Biograd pa se tamošnji biskup s dijelom klera preselio u Skradin. Skradinska je biskupija doživjela težak udarac prodorom Turaka 1522., koji su u Skradinu bili do 1683., ali je djelovala u egzilu. Ukinuo ju je papa Leon 1828. kada ju je pripojio Šibenskoj biskupiji, kojoj je još 1688. pripojena turskim provalama opustjela Kninska biskupija [1].

Stari Šematorij u Danilu Gornjem

Dvadesetak kilometara istočno od Šibenika, u polju i uokolo njega, nalazi se mjesto Danilo, zapravo tri odvojena naselja – Danilo Biranj, Danilo Gornje i Danilo Kraljice. Na tom području život u kontinuitetu traje više od sedam tisućljeća, štoviše danilska je kultura i u svijetu poznata kao dio mlađega kamenog doba raširen na našoj obali i otocima. Da bi se razlikovala od brojnih drugih arheoloških lokaliteta na tom području (Gradina, Eraci, Veruše, Katuni, Bitinji i Kosa) lokalitet sa starokršćanskim oratorijem i crkvom u Danilu Gornjem obično se naziva Stari Šematorij – Danilo Rider.

Rider je ime rimskog municipija u čijem su središtu pronađeni kršćanski oratorij i starokršćanska crkva, a Šematorij je vjerojatno iskrivljen lokalni naziv za groblje (tal. *cimete-ro*, eng. *cemetery*, franc. *cimetiere*).

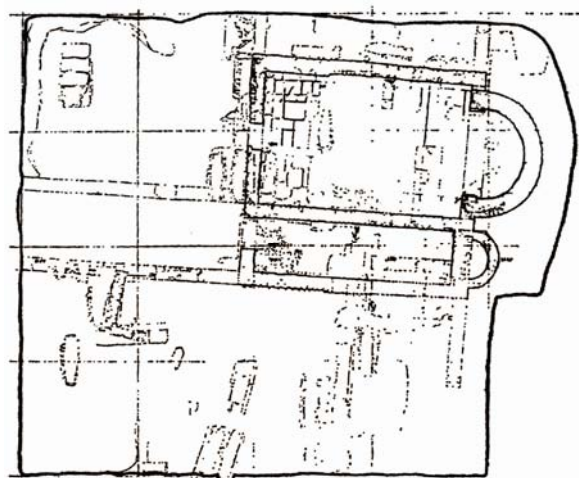
Uostalom stara je crkva i pronađena nadomak groblja usred kojega se nalazi crkva posvećena Sv. Danijelu, zapravo Danielu (hebr. *dani'el* =

tima) postao njegova apsida, a dograđeni su pobočni zidovi i pročelje. Tako je formirana lađa duga 8,6 i široka 5,7 m. Zapravo postoje dvije

liteta Duje Rendić-Miočević [2] pretpostavlja da je apsidna termalna prostorija preuređena u ranokršćansku crkvu, a da je u srednjem vijeku dodana bočna prigradnja.

Istraženi je građevinski kompleks na Šematoriju zaštićen i sačuvan u visini od približno jednog metra. Cijeli je termalni kompleks antičkog Ridera istraživani i u posljednje vrijeme, ali ni o tome zasad nema nikakvih stručnih prikaza, osim nekoliko novinskih najava. Međutim golemi kompleks antičkog Ridera ipak zahtijeva temeljita istraživanja. Navodno su se tome dosad žestoko protivili vlasnici poljoprivrednih zemljišta u njegovoj blizini, a time su svoj kraj lišili i jedne zanimljive turističke atrakcije.

S Danilom ili Riderom povezuje se i jedan natpis 5. st. koji spominje biskupa "civitatis Riditionis", iako arheološki nalazi nisu potvrdili takav crkveni status naselja. S tim u vezi du-

Tlocrt s naznakama oratorija i starokršćanske crkve u termalnom sklopu Starog Šematorija u Danilu Gornjem

Bog je moj sudac), starozavjetnom svecu i proroku koji se posebno slavi u istočnom i zapadnom kršćanstvu. Poznat je po tome što je bio bačen u lavlju jamu gdje je uspio preživjeti. Postoji i starozavjetna proročka knjiga u kojoj se opisuje njegov boravak u babilonskom sužanjstvu i njegova viđenja.¹ Prema toj su crkvi cijelo naselje i kraj dobili ime. Na jednoj je kući u Danilu Gornjem svojedobno pronađen stupac s urezanim križem (danas izgubljen), a starokršćansko su podrijetlo, uz naslovnika crkve, potvrdila naknadna sustavna istraživanja lokaliteta Šematorij obavljena pedesetih i šezdesetih godina prošloga stoljeća. Između ostalog tada su u blizini groblja Sv. Danijela otkriveni ostatci raskošne stambene građevine s velikim termalnim kompleksom. Dio je toga kompleksa u razdoblju kasne antike, vjerojatno krajem 4. ili početkom 5. st., pretvoren u oratorij pa je bazen za kupanje uz tepidarij (prostorija za toplu kupelj u starorimskim kupališ-

jednobrodne građevine, a manja, vjerojatno kapelica, djeluje kao naknadna prigradnja. Zanimljivo jest da su obje jednobrodne građevine apsidama okrenute prema sjeveru. Uz njih je formirano i manje groblje. Otkriveno je tridesetak ukopa, od kojih i jedan u sarkofagu s poklopcem u obliku dvostrešnog krova, a stajao je u zidanoj kripti koja je možda bila presvođena. Pokapanje je nešto istočnije nastavljeno i poslije, sve do današnjih dana.

Ostatci termalni i sakralni sklop u Danilu Gornjem

Iako su nalazi bili objavljeni samo preliminarno, a okolni su tereni pokriveni obrađenim vinogradima pa cijela situacija nije dovoljno razjašnjena, dugogodišnji istraživač loka-

go se raspravljalo u našoj povijesnoj i arheološkoj literaturi da je grad Ridentij zapravo rimski Rider. Tim se problemom u posljednje vrijeme bavio Nenad Cambi [3]. Iako su topo-

¹ Postoji i Sv. Danijel iz Kalabrije, svetac koji je sa sedmoricom franjevacu stradao u Maroku 1227. propovijedajući evanđelje, ali se ova crkva ne odnosi na njega.

nimi Reditio i Rider etimološki srodni, ima više naselja iz rimskog doba koja imaju slična ili ista imena. Stoga je teško vjerovati da je Rider već u 5. st. bio biskupija i da je potom ukinuta jer se zna da baš na prostoru Dalmacije u 6. st. nedostaje biskupija. Da je Rider bio ranokršćanska biskupija to bi u tradiciji bilo sačuvano bar do srednjega vijeka. Tada bi se Šibenčani u žestokim borbama s Trogirom za dobivanje vlastite biskupije u 13. st. pozivali na ridersku, a ne na izmišljenu morinjsku biskupiju pokraj Šibenika [1], [4].

Crkva Sv. Lovre u Donjem polju

U šibenskim Donjem polju u dnu Morinjskog zaljeva i nedaleko od morske obale nalazi se crkva Sv. Lovre. To je jednobrodna građevina s pravokutnom apsidom, zapadnim i južnim portalom te bačvastim svodom i reprezentativan je primjer ruralne gotičke arhitekture na šibenskom području. U blizini su crkve

posebno Frane Radića i don Frane Bulića, a o nekim je nalazima svjedočio i zaslužni šibenski povjesničar don Krsto Stošić. Zna se da je još 1888. pronađena i velika kamena ploča s natpisom, a 1910. u krčenju vinograda otkriven je jedan grob.

Ostaci polukružne apside uz sadašnju apsidu crkve Sv. Lovre

Gotička crkva Sv. Lovre u Donjem polju kraj Šibenika

krajem 19. st. pronađeni reljefi koji su izazvali veliku pozornost ondašnjih pionira hrvatske arheologije,

Ti su nalazi posebno zanimali naše prve istraživače starohrvatskih starina i stoga što su bili rijetkost na tom

prostoru. Sustavni su radovi započeli tek 1925., a istraživanja su crkve i okoliša obavljena u više navrata u 20. st., a najviše se i najtemeljitije istraživalo u devedesetim godinama prošloga i na početku našega stoljeća. Osim prvih istraživača fra Luj

Maruna i don Krste Stošića, istraživanja su vodili Zlatko Gunjača [5] te u novije vrijeme Nikola Jakšić i Željko Krnčević [6], [7].

Pri istraživanjima je utvrđeno da su na mjestu i u blizini sadašnje gotičke crkve postojale još tri crkve: starokršćanska i dvije predromaničke – jedna iz 9. i druga iz 11. st. O njihovom postojanju svjedočili brojni pronađeni i raznovrsni fragmenti te dijelovi otkopane apside uz apsidu sadašnje crkve za koju se vjerovalo da potječe iz starokršćanske crkve. No najnovija istraživanja, u kojima je otkopano više od 300 grobova i pronađeno mnogo raznovrsnih fragmenata s brojnim natpisima na kojima se spominje čak šest kršćanskih svetaca (Sv. Lovro, Sv. Kuzma i Damjan, Sv. Batolomej, Sv. Mihovil i Sv. Florijan) upućuju na to da je istodobno na širem prostoru oko Sv. Lovre bilo između 9. i 11. st. više crkava. Na postojanje više crkava

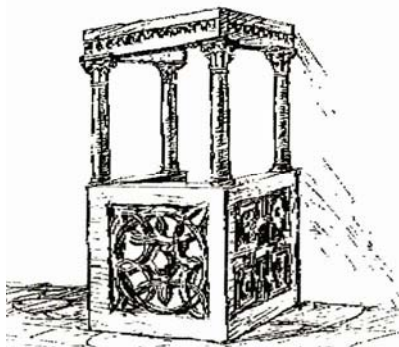
upućuju i pronađeni ulomci predromaničkih zabata i nadvratnika.

Još su znatno prije, na položaju Grušine nedaleko crkve, pronađeni ostatci rimskog gospodarstva koji su novim nalazima potvrđeni, pa se počinje vjerovati da starokršćanski fragmenti pripadaju crkvi koja se nalazila u njezinoj blizini. Tu je pronađen i mali ulomak ranokršćanskoga kamenog namještaja – dio pluteja s ukrasom ribljih ljusaka.

Vjerovanje o postojanju starokršćanske crkve na prostoru gdje se nalazi crkva Sv. Lovre temeljio se ponajprije na dijelovima otkopane apside uz istočni dio sadašnje crkve. Tada se vjerovalo o kontinuitetu iz ranokršćanskog vremena, ali su u sustavnim istraživanjima toga prostora pronađeni samo ulomci predromaničke kamene plastike.

Slobodno se može reći da su novija istraživanja oko crkve Sv. Lovre u Donjem polju otvorila više pitanja negoli što su pružila odgovora. Utvrđeno je da je riječ o jednom od najvećih starohrvatskih grobalja na šibenskom području i da su na prostoru crkve ili u neposrednoj blizini sasvim sigurno bile crkve iz 9. i 11. st., štoviše neki su fragmenti i priklesani pa se vjeruje da je neka klesarska radionica postojala u neposrednoj okolini. Nije međutim utvrđeno kako su te predromaničke crkve izgledale niti kako su izgledale druge crkve koje su u tom razdoblju bile u blizini, a posebno se ne zna kako je izgledala starokršćanska crkva i gdje se nalazila.

U istraživanjima je otkriven i jedan veći odlomak kamenice s trabeacijama (horizontalni sustav greda na vertikalnim potpornjima) nejasne ali gotovo sigurno sakralne namjene. Na njoj su i natpisi od kojih jedan nudi dataciju najvjerojatnije u 917. ili 1017. godini, a nastanak joj se povezuje uz zadužbinu nekoga hrvatskog vladara ili drugoga visokog dostojanstvenika.

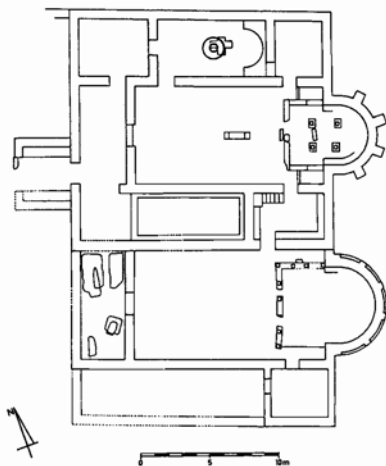

Rekonstrukcija kamenice pronađene pokraj Crkve Sv. Lovre

Sada se naveliko razmišlja o zaštiti lokaliteta, sanaciji terena, rješavanju problema odvodnje i konzervatorskim zahvatima na grobnim nalazima. Sve-mu tome prethodit će otkup zemljišta i rješavanje imovinsko-pravni odnosa, za što se računa s potporom Šibensko-kninske županije i Grada Šibenika [1], [5], [6], [7].

Dvojne starokršćanske bazilike u Srimi

Ostatci se dvojnih crkava nalaze uz lokalnu prometnicu koja od Jadranske magistrale vodi prema Martunskoj i Jadriji. Sa zapadne je strane naselje Srima, a malo dalje Vodice.

Tlocrt dvojnih bazilika u Srimi

Pokusna su istraživanja među gomilama na tom lokalitetu, gdje je pronađena nesumnjivo jedna od najvećih i najznačajnijih ranokršćanskih sakralnih građevina na šibenskom

području, započela 1969. godine. To je bio samo uvod u sustavna arheološka istraživanja koja su pod vodstvom Zlatka Gunjača, ondašnjega kustosa Muzeja grada Šibenika, trajala od 1970. do 1974. Na lokalitetu je pronađen kompleks dvojnih crkava (geminae) koji je u temeljima bio vrlo dobro sačuvan i koji je sada primjerenom zaštićen.

Utvrđeno je da je prije nastala sjeverna crkva. Kroz narteks (3,3 x 6,9 m) se ulazilo u lađu crkve (13,5 x 6,8 m), gdje se na prednjem dijelu nalazio podest propovjedaonice ili ambona (1,9 x 0,5 m). Svetište je bilo izdignuto za jednu stubu i odvojeno ogradom čija je baza gotovo u cijelosti sačuvana. Iznad oltara bio je ciborij (nadgradnja na četiri stupa), iako postoje i tvrdnje [1] da se zapravo radilo o baldahinu – platnu razapetom na stupovima. To se tumači činjenicom da nisu pronađeni ulomci kamenih krovnih ploča i da su se navodno ciboriji pojavili tek u predromani. Na istočnom je dijelu crkve bila polukružna apside (4,15 x 3,3 m) čiji je vanjski plašt ojačan s četiri masivna kontrafora. S unutrašnje je strane apside bila klupa za svećenstvo (subselij). S južne je strane svetišta, također sa zidanom klupom, bio dijakonikon (5,1 x 3,1 m), dio pastoforija koji je izvorno značio prostor za đakone, a u starokršćanskim bazilikama to je bila prostorija za liturgijske knjige, crkveno posuđe i misno ruho.

Sjeverno od svetišta ulazilo se u dio pastoforija nazvan protezis (3,4 x 3,9 m), gdje su se pripremali kruh i vino za misno slavlje. Odatle se ulazilo u pravokutnu krstionicu (7,6 x 3,9 m) s križnim krsnim zdencem. Iz krstionice su vrata vodila u posebnu prostoriju (4,9 x 3,9 m) za koju Zlatko Gunjača [8] pretpostavlja da je služila za odlaganje odjeće katekumena (krštenika) prije ulaska u baptisterij (krstionicu). Taj je prostor bio također povezan s narteksom. Iz narteksa se ulazilo i u veću bočnu

prostoriju s južne strane crkve (11,7 x 3,2 m), za koju Gunjača drži da bi mogla biti katekumenej, dakle prostor za poduke katekumena. To je inače pomalo neobično tumačenje jer je poznato da je u svim ranokršćanskim bazilikama katekumenej bio izravno povezan s krstionicom.

Ostaci dvojnih bazilika u Srimi (pogled sa sjevera)

Sjeverna je crkva u Srimi neko vrijeme postojala kao samostalna crkva, no potom je doživjela znatne promjene. Dio je prostorija sjeverne crkve preuređen, a s južne je strane prislonjena i dozidana nova crkva sa svojim pastoforijama. Tada je jedan prostor sjeverne crkve, upravo onaj koji se tumači kao vjerojatni katekumenej, pretvoren u cisternu. Dijakonikon sjeverne crkve postao je veza između dviju crkava, a na zapadnoj mu je strani dozidano stubište za pristup cisterni. Krstionica je dobila polukružnu upisanu apsidu, a križni je krsni zdenac preinačen u kružni.

Južna je crkva na prednjem dijelu imala narteks (3,2 x 7,5 m) u kojemu su pronađena tri groba. Iz nartekse se ulazilo u glavnu crkvenu prostoriju (13,5 x 7,5 m) koja je iste duljine poput broda sjeverne crkve, ali nešto šira. Svetište je bilo izdignuto za jednu stubu i odijeljeno ogradom od koje su sačuvani dijelovi baze. Kao i usvetištu sjeverne crkve i ovdje se iznad oltara nalazio ciborij. Apsida (široka 5,1 i duboka 3,5 m) bila je s

vanjske strane raščlanjena lezenama. S južne je strane svetišta bila posebna prostorija (4,2 x 3,3 m), najvjerojatnije u funkciji protezisa. Iz te se prostorije ulazilo u izduženu prostoriju (13 x 3,3 m) nejasne namjene. Uz nartekse obiju crkava bio je sažidan mali koridor ili protiron (3,8 x 3,3 m).

Apside dvojnih bazilika u Srimi (pogled s jugoistoka)

U istraživanjima dvojnih crkava u Srimi pronađen je velik broj ulomaka kamenoga crkvenog namještaja te ukrasnih i funkcionalnih dijelova građevine. Radi se o ulomcima ograda svetišta (pluteja, stupića s kapitelima), ciborija, oltara, propovjedaonica, pilastara, imposta kapitela i sl. Ti su ostaci omogućili rekonstrukciju izgleda pojedinih dijelova kamenoga crkvenog namještaja. Posebnu pozornost zaslužuju malobrojni pronađeni dijelovi fresaka koji dokazuju da je unutrašnjost bila oslikana i da su crkve bile presvođene.

Valja dodati da je uz spomenute grobove u nartekstu južne crkve prona-

đeno još pet grobova s istočne strane apside od kojih je dio bio presvođen.

Ostaje potpuno nejasno kada su i jedna i druga crkva izgrađene. Zlatko Gunjača je u početku držao da je sjeverna crkva nastala u 5. st., a južna u 6., ali je poslije usvojio mogućnost da su obje crkve nastale u 6. st. To su poslije tvrdili i mnogi drugi autori, a neki su prema stilskim osobitostima crkvenoga namještaja tvrdili da je i sjeverna crkva nastala u 6. st. u doba cara Justinijana. Ipak čini se da je sjeverna crkva na Srimi građena krajem 5. st., a južna s temeljitim preuređenjem sjeverne u 6. st., u ranobizantskom razdoblju. Poslije je bilo nekoliko manjih preinaka liturgijskoga namještaja u južnoj crkvi, a

to se moglo dogoditi na krajem 6. st. ili početkom 7.

Uz vrijeme gradnje nejasna je i namjena dvojnih crkava, posebno je li južna crkva kao i drugdje bila zapravo svojevrsna memorija, na što bi mogli upućivati i grobovi u njezinu nartekstu. Ako je i južna crkva imala isključivo liturgijsku namjenu, onda je njezina gradnja bila potaknuta naglim porastom pučanstva. No gdje se zapravo nalazilo takvo rimsko naselje ili gospodarstvo? Iako im položaj nije poznat, sigurno je da su bili u neposrednoj blizini crkava i da su tako velike građevine mogle podizati samo bogate i gospodarski razvi-

jene sredine. Na Srimi ima dovoljno plodne zemlje, ali i mnogo ribe i drugih plodova mora u neposrednoj blizini ušća Krke.

Čini se da je veliki sakralni kompleks na Srimi živio vrlo kratko. Iako nema nikakvih tragova nasilnog rušenja ili paleži, nema pouzdanih tragova o vremenu kada je napušten. Vjerojatno se to zbilo tijekom ranoga srednjeg vijeka, baš u vrijeme doseljavanja Avara i Slavena na te prostore. Poslije je vrijeme učinilo svoje, a kamenje je s crkava, kao i drugdje, postupno raznošeno za gradnju stambenih kuća i gospodarskih zgrada.

Na kraju treba dodati da je prije dvije godine promovirana posebna monografija o dvojnim crkvama na Sri-

namjeri da je dovrši. Sada su je dovršili i dodatno opremili njegovi prijatelji, ponajprije akademik Nenad Cambi te Dražen Maršić, Ivo Fadić, Zdenko Brusić i Anamarija Kurilić.

Tako se jedna lijepa monografija pretvorila u svojevrsni posmrtni *homage* njezinu autoru i njegovu djelu.

Starokršćanska crkva na Dedića punti u Bilicama

Istraživanja provedena krajem 19. i početkom 20. st. na lokalitetu Dedića punta (neki govore i Dedića gaj) u Bilicama na južnoj obali Prokljanskog ili Pukljanskog jezera u zaleđu Šibenika otkrila su dva građevinska kompleksa – antičku vilu i starokršćansku crkvu. Sakralna je građevina pobudila veliko zanimanje i izazvala različite interpretacije, ali je problem njezina nastanka i gradnje pojedinih faza uglavnom dosad ostao nerazriješen.

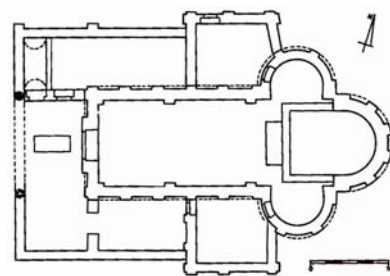
Istraživanja je provodilo Hrvatsko starinarsko društvo pod nadzorom povjesničara i arheologa don Petra Kaera (1848.-1919.), još jednoga zaslužnog svećenika u pionirskim danima naše nacionalne arheologije. Poslije su se crkvom u Bilicama, od koje danas nema nikakvih tragova, bavili mnogi povjesničari umjetnos-

ti, ponajviše Luka Jelić i Ejnar Dygve (koji je izradio i njezin tlocrt), a u novije vrijeme Nenad Cambi [9] i Zlatko Gunjača. Crkva je u prednjem dijelu pravokutnog oblika, a u stražnjem trikonhalnog. To je jednobrodna uzdužna građevina (11 x 5,4 m) s troapsidnim istočnim dijelom, od kojih je srednja apside s ograđenim pret prostorom u obliku slova U bila

namijenjena svetištu. Vanjski su zidovi središnjeg dijela građevine bili raščlanjeni plitkim lezenama. Sa sjeverne i južne strane dodan je niz prostorija različitih dimenzija, a sa zapadne pravokutni narteks, dok se u jednoj od južnih prigradnji može naslutiti i krstionica.

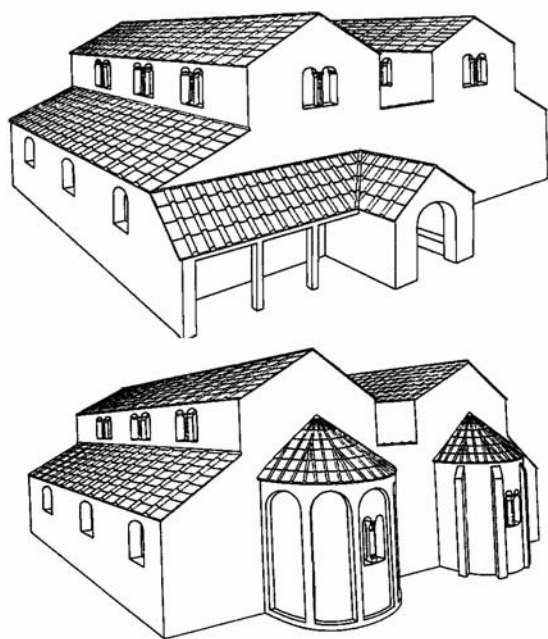
Različita tumačenja te sakralne građevine polaze sa dva suprotna stajališta. Jedno pretpostavlja cjelovitost i istodobni nastanak cijeloga sklopa, a drugo postupnu gradnju pojedinih dijelova po kojoj je dvorana s troapsidnim svetištem i pastoforijima uz sjevernu i južnu apsidu nastala u 6. st., a ostale prigradnje u srednjem vijeku. Crkva je najvjerojatnije stradala u tatarskoj provali u 13. st.

Tlocrt i ostatci dekorativne kamene plastike, od kojih je osobito poznat plutej geometrijske stilizacije s monogramatičkim natpisom, svrstavaju nastanak građevine u 6. st. U crkvi i oko nje pronađen je cijeli niz kasnoantičkih grobova i sarkofaga zajedno sa dva srednjovjekovna ukopa. Ipak iz postojećeg se tlocrta mogu nazrijeti dvije građevinske faze, na što upućuju lezene vanjskih zidova središnjeg dijela crkve i vanjskih dijelova apsida, pa se stoga cijeli taj dio crkve doimlje kao jedinstvena cjelina. Ostali su dijelovi vjerojatno poslije prigradeni, ali čini se još uvijek tijekom antičkog razdoblja. Nedostatak kamenih ostataka s pleternim motivima i dva srednjovje-

Tlocrt starokršćanske crkve na Dedića punti u Bilicama

kovna groba u mnoštvu kasnoantičkih upućuju da je crkva u Bilicama

Rekonstrukcija negdašnjeg izgleda dvojnih crkava u Srimi (gore ulazno pročelje, dolje začelje)

mi [8], posvećena prvom i glavnom istraživaču tog lokaliteta mr. sc. Zlatku Gunjači (1939.-1994.), inače sinu akademika Stjepana Gunjače i dugogodišnjemu voditelju Arheološkog odjela šibenskog muzeja, a od 1992. i ravnatelj Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu. Pokojni je Zlatko Gunjača bio započeo ovu monografiju, ali ga je smrt omela u

Ostatci starokršćanske crkve tijekom prvih istraživanja početkom 20 st.

bila bez prekida u funkciji, još i u ranom srednjem vijeku, i da nije mijenjala svoj crkveni namještaj.

Ostatci su crkve u Bilicama naveli neke naše povjesničare da na tom prostoru smjeste naselje Belizin odnosno Belitcein koji u svom djelu *O upravljanju Carstvom* spominje car Konstantin VII. Porfirogenet. S obzirom na obližnje nalaze ladanjske antičke vile i druge nalaze u Bilicama i širem prokljanskom području, vjerojatno je neka antička aglomeracija nastavila život u srednjem vijeku pod spomenutim nazivom koji bi bio osnova i današnjeg imena [1], [4].

Ostale starokršćanske i predromaničke crkve

Na širem se šibenskom području nalaze još neki lokaliteti za koje se vjeruje da su na njima bile sakralne građevine. No riječ je uglavnom o nalazima kamenih fragmenata iz starokršćanskog ili predromaničkog razdoblja uz koje se obično vezuje dvojba potječu li s prostora gdje su pronađeni ili su odnekud doneseni. Valja istaknuti da je i tu, kao uostalom i kod crkava koje smo opisali i čije je postojanje dokazano, mnogo više starokršćanskih nego predromaničkih crkava. To je očito posebna značajka ovoga područja.

Crkva Sv. Marije i Sv. Petra u Grebaštici

U dubokoj uvali između Primoštena i otoka Krapnja smješteno je naselje

Grebaštica koje je u rimsko doba bilo značajno naselje, vjerojatno pagus.

Sarkofag pokraj crkve Sv. Marije i Sv. Petra u Grebaštici

Tamo je na položaju Pretura vjerojatno bila rimska putna postaja koju poznata *Tabula Peutingeriana* označava kao Ad Praetorum, odnosno *Kozmografija* Anonimnog Ravenjanina kao Praetorium Magnum. Na seoskom je groblju dvostruka crkva Sv. Marije i Sv. Petra koja je građena u tradiciji ranokršćanskih dvostrukih crkava. U njezinoj je blizini ukopan antički sarkofag kojemu je vidljiv samo dvostrešni poklopac. Pri iskopima za nove grobove pronađen je manji ulomak ranokršćanskog pluteja s motivima "ribljih krljušti". To je značajna naznaka da je na prostoru spomenutih crkava ili u njihovoj blizini nekad postojala starokršćanska crkva. Osim toga, na različitim se položajima uokolo groblja mogu uočiti kamene gomile s antič-

kih kamenim i keramičkim ostacima, a iz Grebaštice potječe i još nekoliko starokršćanskih ulomaka kojima se ne zna točno podrijetlo [1], [4].

Sakralna građevina u Jadrtovcu

U Jadrtovcu, na položaju Vruci u Morinjskom zaljevu, vjerojatno je postojala starokršćanska, a možda i predromanička sakralna građevina. Prema predaji taj se dio naziva Mostir (Manastir), a nejasno prenesene vijesti i pisani izvori upućuje na vrlo staro zdanje. Poznati putopisac Daniele Farlati prenosi podatak, koji smo opisali kod crkve Sv. Lovre u Donjem polju, da su Šibenčani u 13. st. u nastojanjima da se odvoje od Trogirske biskupije pozivali na tradiciju Morinja, srednjovjekovne župe koja je imala biskupa sve dok "Grci nisu porušili grad", što bi eventualno upućivalo na bizantsko-gotske ratove u 6. st.

Ipak o pretpostavljenoj starijoj sakralnoj građevini na Vrucima nema pouzdanih podataka ni tragova na terenu. U seosku su crkvu i u druge zgrade bili navodno uzidani antički fragmenti, ali im se zameo svaki trag. U građevinskim zahvatima 1935. lokalitet Vruci je potpuno uništen, a materijal uzidan u temelje ceste. Tada su u šibenski Gradski muzej dospjela dva ulomka ukrašena dvostrukom pletenicom, a to i dalje potiče tvrdnje o postojanju starokršćanske, a možda i predromaničke crkve u Jadrtovcu [4].

Kameni fragmenti pronađeni u Šibeniku

Već smo spomenuli da je istraživanjima tvrđave Sv. Mihovila u Šibeniku dokazano kako je taj prostor bio nastanjen i u prapovijesnim vremenima. Čini se da je znatnije naseljavanje uslijedilo tek za prve bizantske uprave, u vrijeme cara Justinijana. Tada je u podnožju sadašnje tvrđave izgrađen kastrum, što je navodno, iako nije objavljeno, utvrđeno arheološkim istraživanjima. Pretpostavlja

se da je, kao i drugdje, unutar kastruma ili u njegovoj blizini postojala crkva, a to potvrđuje i ulomak ranokršćanskog pilastra koji je ukrašen urezanim križem i uzidan u sjeverozapadni zid tvrđave. Ta je crkva vjerojatno bila posvećena Sv. Mihovilu čije se štovanje u našim prostorima i proširilo širenjem bizantske vlasti. U posljednje su vrijeme, kako se čini, u tvrđavi pronađeni i dijelovi crkvenog namještaja iz 9. st., ali crkvi ipak nema ni traga.

Starokršćanski pilastar s urezanim križem uzidan u tvrđavu Sv. Mihovila

Valja još dodati da su manji fragmenti crkvenog namještaja iz istog razdoblja pronađeni i pokraj crkve Sv. Frane u središtu grada. Sve to upućuje na mogućnost da je nastanak Šibenika mnogo složeniji nego što se to dosad pretpostavljalo [1].

Crkva Gospe od Milosti u Prvić Luci

U samostanu Gospe od Milosti u Prvić Luci na otoku Prviću čuva se jedan ranokršćanski kapitel, a u zidu

Starokršćanski kapitel pronađen pokraj crkve Gospe od Milosti na Prviću

istoimene samostanske i župne crkve ugrađen je ranokršćanski pilastar ukrašen križem. To upućuje na mogućnost da je u Prvić Luci postojala ranokršćanska crkva, posebno što su u naselju otkriveni antički grobovi u amforama. Ta bi crkva vjerojatno trebala biti na upravo mjestu sadašnje crkve i samostana.

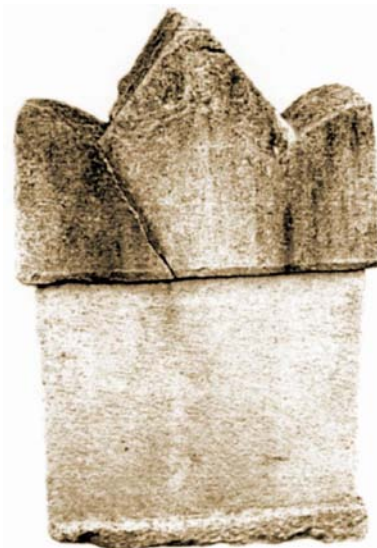
Postoje i određeni pisani tragovi o benediktinskom samostanu Sv. Marije "na otoku", a taj je samostan prema jednom pronađenom dokumentu u Rimu postojao još u 10. st., a predaja o benediktinskom samostanu na otoku još je vrlo živa. Osim toga, navodno su na groblju Sv. Roka u Prvić Luci pronađeni ulomci pleterne keramike [1].

Stare crkve u Skradinu

Skradin je u 6. st., a možda i u 5., bio sjedište biskupije, ali dosada nisu pronađeni nikakvi tragovi ranokršćanske katedrale. Nije naime pronađen ni jedan ulomak ranokršćanskoga crkvenog namještaja ili dijelova građevine bilo koje starokršćanske crkve kojih je nesumnjivo, kao i u drugim biskupskim središtima, moralo biti više. Ako se rimska Skardona nalazila točno na mjestu današnjeg Skradina, onda je sasvim logično da se prva starokršćanska katedrala nalazila na mjestu ili u neposrednoj blizini današnje župne crkve Porodjenja Blažene Djevice Marije, koja je u vremenu do ukidanja biskupije i bila katedrala.

Valja reći da je u predjelu Rokovača pronađeno desetak grobova iz 4. i 5. st., a među njima i dva antička sarkofaga s akroterijima na uglovima. Takvih sarkofaga ima još na nekoliko mjesta u Skradinu i okolo njega.

Ipak otkriveni su kameni fragmenti s motivima pleterne dekoracije iz doba hrvatskih narodnih vladara, što upućuje na postojanje predromaničke crkve čiji tragovi također nisu pronađeni.

Starokršćanski sarkofag iz Skradina

Treba spomenuti i jedini otočić u Prokljanskom jezeru koji Skradin tek rubno dotiče. Otočić Stipanac imao je ostatke starokršćanske crkve posvećene Sv. Stjepanu Prvomučniku, a neupućeni su je okolni stanovnici zbog lijepo obrađenog kamena gotovo sasvim srušili. Ono što je od nje ostalo srušio je uoči Domovinskog rata protupožarni zrakoplov *Canader* koji je navodno slučajno na ruševine ispušio masu vode. Danas nema nikakvih tragova njezina negdašnjega postojanja.

Zaključak

Prikazane su sve starokršćanske i predromaničke crkve u blizini i uokolo negdašnjega i sadašnjega biskupskog središta – Skradina i Šibenika. Sve su te crkve, a uglavnom se radi o starokršćanskima, temeljito srušene za provale avarskih i slavenskih plemena ili pak tijekom tatarske najezde. Zanimljivo jest da nijedna od tih crkava nije nikada obnovljena, a u najboljem su slučaju na mjestu negdašnjih crkava izgrađene potpuno nove.

Može se reći da su u šibenskom kraju građene velike starokršćanske crkve u manjim seoskim sredinama, poput one u Srimi ili u Bilicama, a to ujedno svjedoči i o obilju i gospodars-

kom procvatu toga područja u kasnome starom vijeku.

Uočljivo je i da na tom području, a radi se uglavnom o obalnom, zaobalnom i otočkom području u blizini Šibenika koji je i bio tema ovog napisa, ima vrlo malo predromaničkih crkava. To bi posredno upućivalo na slabiju naseljenost ili kasnije pokrštavanje doseljenih Hrvata na tome prostoru. To međutim nije bio slučaj s krajevima u unutrašnjosti koji će biti tema našega sljedećeg napisa.

Pripremili:
Krešimir Regan, Branko Nadilo

IZVORI

- [1] Uglešić, A.: *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Šibenske biskupije*, Gradski muzej Drniš i Sveučilište u Zadru, Odjel za arheologiju, Drniš - Zadar, 2006.
- [2] Rendić-Miočević, D.: *Il Municipium Ridentarum (Rider) in Dalmazia nelle recenti ricerche archeologico-epigrafiche*, u: *La venetia nell'area Padano-Danubiana, La vie du communicatione*, međunarodni skup, Venecija, 6.-10. 4. 1988., Padova, 1990., str. 471-485
- [3] Cambi, N.: *Područje Šibenske biskupije u starokršćansko doba*, u: zborniku radova sa znanstvenog skupa: *Šibenska biskupija od 1298. do 1998.*, Šibenik, 22.-26. 9. 1998., Šibenik 2001., str. 9-20
- [4] Migotti, B.: *Ranokršćanska topografija na području između Krke i Cetine*, JAZU, Zagreb, 1990.
- [5] Gunjača, Z.: *O kontinuitetu naseljavanja na području Šibenika i najuže okolice*, u: *Šibenik – spomen zborniku o 900. obljetnici*, Šibenik, 1976., str. 29-58
- [6] Jakšić, N., Krnčević, Ž.: *Predromanički reljefi iz crkvice Sv. Lovre u Morinju kraj Šibenika*, *Starohrvatska prosvjeta*, III. (1997.), 19., str. 91-110
- [7] Krnčević, Ž.: *Sveti Lovro – šibensko Donje polje*, *Hrvatski arheološki godišnjak* (2004.), str. 211-212
- [8] Gunjača, Z. i dr.: *Srima - Prižba: starokršćanske dvojne crkve*, Muzej grada Šibenika, Šibenik, 2005.
- [9] Cambi, N.: *Starokršćanska crkvena arhitektura na području salonitanske metropolije*, *Arheološki vestnik* (1978.), 29., str. 606-622